

ПРИКАРПАТСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ім.ВАСИЛЯ СТЕФАНІКА

На правах рукопису

ГРЕЩУК ОКСАНА БОГДАНІВНА

СЛОВОВІР У ПРОЦЕСІ ПОРОДЖЕННЯ ТЕКСТУ

10.02.01 - українська мова

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня

кандидата філологічних наук

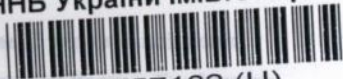


Івано-Франківськ - 1996

811.161.2
Дисертація є рукописом

Робота виконана в кафедрі
Прикарпатського університету

ЛННБ України ім.В.Стефаника



00757182 (U)

Науковий керівник - академік АПН України,
доктор філологічних наук, професор
КОНОНЕНКО ВІТАЛІЙ ІВАНОВИЧ

Офіційні опоненти - доктор філологічних наук, професор
ГОРОДЕНСЬКА КАТЕРИНА ГРИГОРІВНА
- кандидат філологічних наук, доцент
НЕВІДОМСЬКА ЛІЛІЯ МЕЛЕТІВНА

Провідна установа - Інститут українознавства ім.І.Крип'якевича
НАН України

Захист відбудеться "20" грудня 1996 року о 12-ій годині на
засіданні спеціалізованої вченої ради К 09.03.02 для захисту дисертацій
на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук при
Прикарпатському університеті ім.Василя Стефаника (284001, Івано-
Франківськ, вул.Шевченка, 57).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Прикарпатсько-
го університету ім.Василя Стефаника.

Автореферат розіслано "19" листопада 1996 року.

Учений секретар спеціалізованої ради
кандидат філологічних наук, доцент

Н.Я.Тишківська

Функціональний підхід до мовних явищ зумовив актуалізацію ряду проблем, які в рамках структурно-системного аналізу не могли бути поставлені або не отримували задовільного розв'язання. Однією з таких проблем є співвідношення і взаємозв'язки тексту і дериваційних процесів. Проблематика "текст і словотвір" постала в результаті зіткнення, пересікання і взаємодії інтересів різних розділів сучасної науки про мову, позначеної функціоналізмом, комунікативним аспектом бачення свого об'єкта. Правила породження й функціонування тексту забезпечуються різними формально-семантичними категоріями. Аналізуючи їх, правомірно з'ясувати можливості і значення словотвірних засобів у конструюванні й сприйманні тексту і його одиниць - висловлювань. З іншого боку, проблематика "текст і словотвір" визначалась і стимулювалась внутрішніми закономірностями розвитку дериватології, необхідністю динамічного підходу до вивчення словотвору. Різні сторони словотворчого механізму можна спостерігати лише в тексті, де повною мірою виявляє себе діяльний характер словотвору.

Таким чином, логіка розвитку текстознавства, з одного боку, і дериватології, з іншого, спонукала до формування у сучасній лінгвістиці загальної проблеми "текст і словотвір", неоднорідної й різноаспектної за тематикою.

Актуальність проблеми. Результати дослідження текстолінгвістичних потенцій словотвірних конструкцій, як і можливостей текстових категорій для лексичної деривації, поперше, дають змогу повніше з'ясувати глибинну сутність структури і функцій тексту й лексичної деривації, по-друге, мають важливе значення для досліджень у галузі функціональної лінгвістики, об'єкт, проблематика, мета і завдання якої ще формуються.

Незважаючи на важливість і актуальність зазначеної проблеми, вона в сучасній лінгвістиці у стадії становлення. На сьогодні немає ще її комплексного монографічного опра-

цювання. Опубліковані лише перші спостереження над тим, якою мірою текст, його категорії й одиниці зумовлюють дериваційні процеси і їх результати (О.А.Земська). Оскільки текст є тим середовищем, у якому народжується слово, то саме в ньому можна спостерігати етапи природного процесу утворення похідного слова. Саме в тексті словотвірна модель отримує стимул для розкриття своїх дериваційних потенцій.

Заслужують на увагу дослідження, в яких аналізуються похідні слова як компоненти семантичної структури тексту. Аналіз умов використання похідних слів у текстах, спостереження над особливостями введення в текст дериватів, зокрема разом із твірними або спільнокореновими словами, показав, що лексичний дериват може виконувати функції уникнення повтору слів у тексті, досягнення семантичної компресії інформації, передачі модально-часових характеристик вихідного судження, зміни темо-рема-тичних компонентів (див. праці О.С.Кубрякової, Н.Н.Клименцової, Р.З.Мураєва, О.М.Антишева, Г.О.Скакун, В.І.Шадрина).

Проте існуючі дослідження питань взаємозв'язків і взаємозумовленостей дериваційних і текстових категорій здебільшого принагідні й побіжні. Предметом аналізу були переважно похідні слова, інші словотвірні одиниці з погляду їх текстотворчих функцій не розглядалися.

Об'єктом дослідження в дисертації стали одиниці словотвору в структурі, породженні й функціонуванні тексту.

Мета роботи - виявити текстоорієнтовані функції словотвірних одиниць, визначити їх роль і місце у формально-семантичній структурі тексту. Відповідно до цієї мети визначаються такі основні завдання:

1. З'ясувати текстові категорії, релевантні з погляду їх реалізації дериваційними засобами.
2. Визначити можливості елементарних словотвірних одиниць в організації тексту.

3. Виявити текстолінгвістичні потенції похідних слів як основних одиниць словотвору.

4. Проаналізувати словотвірні пари "твірне - похідне" в структурі тексту.

5. Встановити роль словотвірних гнізд у формально-семантичній організації тексту.

6. Визначити словотвірні засоби формування суб'єктивної модальності тексту.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній уперше в українському мовознавстві описані можливості словотвірних одиниць у структуруванні й функціонуванні тексту. В дисертації з'ясовані функції словотвірних формантів, похідних слів, комплексних одиниць словотвору - словотвірних пар "твірне - похідне", словотвірних парадигм і гнізд у реалізації основних категорій тексту - його зв'язності і цілісності. Нові дані одержані в результаті дослідження прагматичного компонента семантики тексту, створюваного словотвірними засобами. У науковий обіг введено великий фактичний матеріал, який засвідчує текстоорієнтовані і текстозумовлені функції різнотипних словотвірних одиниць.

Теоретичне й практичне значення роботи. Результати проведеного дослідження можуть бути використані в процесі підготовки теоретичних праць із функціональної дериватології, текстознавства, стилістики.

Теоретичні положення, матеріали, висновки й узагальнення дисертації знайдуть застосування в лекційних курсах із лінгвістики тексту, дериватології, функціональної граматики, а також у відповідних навчальних посібниках.

Матеріалом дослідження стали усні й писемні тексти, в яких словотвірні одиниці виконують текстоорієнтовані функції. Зібрані тексти репрезентують усі структурно-функціональні різновиди сучасної української мови - художню літературу, публіцистику, офіційно-ділове й розмовно-побутове мовлення, науковий стиль, мову засобів масової інформації.

До аналізу залучаються як типові, системні, так і індивідуально-оказіональні текстозумовлені дериваційні явища.

Методи дослідження. Основним методом дослідження є описовий, що зумовлено синхронним підходом до розв'язання визначених завдань, використовуються також компонентний і трансформаційний аналізи.

Апробація роботи. Дисертація обговорювалась на засіданнях кафедри української мови Прикарпатського університету ім. Василя Стефаника в 1993-1996 роках, наукові доповіді та повідомлення з теми дисертації виголошувались на всеукраїнських та міжвузівських наукових конференціях "Семантика мови і тексту" (Івано-Франківськ, 1993, 1996), "Стефаниківські читання" (Івано-Франківськ, 1993, 1996), "Актуальні проблеми словотвору української мови" (Тернопіль, 1993), "Світ ідей Ольги Кобилянської" (Івано-Франківськ, 1993), "Словотвір як вияв динаміки мови" (Львів, 1994), "Функціональна лінгвістика" (Сімферополь, 1994), "Актуальні проблеми українського словотвору" (Івано-Франківськ, 1995).

З теми дисертації опубліковано 9 праць загальним обсягом 2,1 др. арк.

На захист виносяться такі положення:

1. Словотвір є важливим фактором організації формально-семантичної структури тексту як закінченого цілого або його компонентів, при цьому різні дериваційні одиниці виконують неоднакові функції в процесі породження тексту, що зумовлено як їх лінгвальним статусом, так і текстотворчими потребами.

2. Словотвірні форманти як елементарні дериваційні одиниці здебільшого можуть брати участь в організації тексту не самостійно, а лише у відповідних словотвірних структурах дериватів. Завдяки актуалізації формантних компонентів шляхом їх повтору у спільноформантних похідних, що характеризуються тотожністю категоріального значення або семан-

тичним протиставленням у структурно однотипних утвореннях, досягається єдність текстового ряду і увиразнення звукового ладу тексту.

3. Роль похідного слова в процесі породження тексту проявляється передовсім у його прямому призначенні - бути засобом текстових номінацій: інтродуктивних, ідентифікуючих, предикатних і вокативних. Деривати у формально-семантичній структурі тексту виконують функції семантичного згущення, семантичної компресії, що полягає в їх здатності виражати семантику, співмірну із значенням синтаксичних одиниць, а також граматичної перекатегоризації ознакових значень, уможливаючи для них нові комунікативні функції.

4. Словотвірна пара "твірне - похідне" виступає в тексті коннектором, експлікуючи анафоричні або катафоричні зв'язки між його компонентами. З комунікативного погляду похідне слово у зв'язку зі своїм твірним найчастіше використовується у тексті з метою тематизації рематичних компонентів попереднього висловлювання, виконуючи тим самим функцію комунікативної прогресії тексту, яка проявляється в реалізації його функціональної перспективи.

5. Компоненти комплексних словотвірних одиниць, що ґрунтуються на тотожності кореневої морфеми - словотвірних парадигм і словотвірних гнізд, зберігаючи спільний семантичний "ген" кореневої морфеми, але належачи до різних лексико-граматичних класів слів, використовуються як один із ефективних прийомів вираження структурно-семантичних зв'язків тексту, його смислової зв'язності і цілісності, тобто основних ознак тексту.

6. Словотвір використовується як важливий чинник формування прагматичної сфери тексту, зокрема як засіб вираження суб'єктивної модальності. Виділяються такі шляхи утворення конокативного компонента текстової семантики за

допомогою словотвірних засобів, як системний, або узуальний, okazіональний і функціональний.

Структура й зміст дисертації. Мета й завдання дослідження зумовили структуру дисертації, яка складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків і списку літератури.

У вступі обґрунтовується вибір теми, її актуальність, формулюються мета і завдання дослідження, з'ясовується теоретичне й практичне значення роботи, її наукова новизна, вказується матеріальна база, викладаються основні положення, які виносяться на захист.

У першому розділі - "Елементарні словотвірні одиниці у структуруванні тексту" - з'ясовуються основні проблеми організації тексту, його ознак і властивостей, які важливі для визначення текстоорієнтованих функцій дериваційних одиниць та категорій і аналізується текстотворча спроможність дериваційних формантів і твірних основ.

Текст виступає складним різноаспектним об'єктом дослідження. Ознаки тексту у різних дослідників визначаються неоднаково, проте такі категорії, як зв'язність і цілісність визнаються провідними. Вказівки на ці фундаментальні властивості тексту експліцитно чи імпліцитно містять усі визначення тексту.

Зв'язність і цілісність тексту взаємопов'язані, являючи собою різні сторони того самого явища, хоч і достатньо відмінні одна від одної. Їх розмежовують у термінах "локальна зв'язність", або "когезія", та "глобальна зв'язність", чи "когерентність". Локальна зв'язність - це зв'язність елементів тексту, передовсім речень, а також надфразних єдностей, абзаців тощо. Глобальна зв'язність забезпечує єдність тексту як цілого, його внутрішня цілісність.

При аналізі різних типів зв'язності тексту враховується, що вона здійснюється на різних рівнях його організації: на рівні слів, речень, окремих його фрагментів. Засоби реалізації зв'язності поділяють на зовнішні і внутрішні. До зовніш-

ніх типів зв'язності відносяться ті, що мають формальні показники, виражені граматичними або лексичними засобами. Поняття внутрішнього зв'язку пов'язане зі спільністю предмета опису, що виступає своєрідним стрижнем, який пронизує увесь текст і наче стягує всі його частини в одне ціле.¹

Характеристика інших параметрів тексту, релевантних із погляду реалізації текстотворчих потенцій словотвірних одиниць і категорій, пов'язана з цими засадничими ознаками тексту і включає висвітлення природи рекурентних зв'язків і коннектора у процесі їх реалізації, типів лінійних залежностей у тексті, з'ясування суті тематичної прогресії і суб'єктивної модальності тексту.

Текстоутворюючі, текстоорієнтовані функції властиві різним словотвірним одиницям. Елементарними одиницями, які можуть виконувати конструктивну роль у тексті, є дериваційні морфеми - словотвірні суфікси, префікси, конфікси, компоненти композитів. Їх текстоорієнтовані функції зумовлені лінгвальним статусом: вони функціонують у складі дериватів і самостійно не можуть використовуватися як номінативні одиниці, не втрачаючи своєї природи.

Ширші можливості реалізації текстових категорій, здебільшого пов'язаних із семантичною сферою тексту, властиві похідним словам - основним одиницям словотвірної системи. Вони визначаються складною специфічною структурою семантики дериватів як номінативних одиниць. Формально-семантична двокомпонентність похідних слів, увиразнена словотвірною похідністю їх внутрішня форма дозволяють вводити їх у текст не тільки як одиниці найменування. Завдяки зазначеним властивостям вони реалізують супровідні з номінативними семантико-координативні інтенції.

Комплексні словотвірні одиниці (словотвірна пара, сло-

¹ Див.: Новиков А.И. Семантика текста и ее формализация. М., 1983. -С.26-28.

вотвірний тип, словотвірне гніздо) наділені системоутворюючою функцією. Вони ґрунтуються на тотожності одного з компонентів дериватів - базового або формантного. Текстозумовлене використання словотвірної пари, словотвірного типу, словотвірного гнізда пов'язане з повтором у низці дериватів твірної основи або словотвірного форманта в макро- чи мікротексті, що ставить їх в один ряд із текстотворюючими одиницями, побудованими на повторі. Повтор мовних елементів - один із поширених текстоорієнтованих засобів, що використовується для здійснення внутрішньотекстових зв'язків, зчеплення компонентів тексту, забезпечення тематичної прогресії тексту.

Дериваційні форманти і твірні основи як елементарні словотвірні одиниці не наділені номінативною функцією і беруть участь у формально-семантичній організації тексту не самостійно, а у відповідних словотвірних структурах. Однак в окремих випадках словотвірний формант повністю лексикалізується і з погляду текстолінгвістичних потенцій уподібнюється слову; пор.: Всілякі "ізми" і всілякі "нео". Усі держави з поглядом Горгон Мені б курінь на острові Борнео Але мабуть і там вже полігон (Л.Костенко. Летючі катрени).

Функція таких лексикалізованих формантів полягає в номінації в тексті явищ узагальнено, в усіх проявах. Семантика подібних квазілексем співмірна із значенням відповідного словотвірного типу і покриває значення будь-якого деривата словотвірного ряду даного типу. Словотвірні форманти, вжиті ізольовано, як окремі слова, завдяки узагальненому характеру своєї семантики підсилюють інформативність висловлювання, збагачують можливості текстової репрезентації змісту, оскільки створюють передумови уявної їх субституції окремими чи всіма дериватами, що містять семантично однотипні деривати: Імпресіонізм, символізм, футуризм, кубізм, декаїзм, сюрреалізм і ще безліч "ізмів", більших та менших, з рубежа

віку повели атаку на віковичний реалізм, змагалися в першості щодо його повалення та побудови на його кістках нового мистецтва (Ю.Мушкетик. Колесо).

Однак головні текстоорієнтовані функції елементарних дериваційних одиниць проявляються завдяки специфічним прийомам їх текстового використання у складі відповідних словотвірних структур. Одним із засобів стуктурування семантики тексту, зокрема на рівні його невеликих сегментів, є актуалізація формантної частини словотвірної структури деривата. Вона здійснюється як результат цілеспрямованого використання в одному тексті низки різноосновних спільноформантних похідних. Актуалізацією формантного компонента словотвірної структури дериватів внаслідок цілеспрямованого використання в тексті низки спільноформантних утворень досягається підсилення єдності текстового ряду і увиразнення звукової організації тексту, оскільки словотвірний формант у таких випадках виступає своєрідною скріпою-виразником єдиного значення¹; пор.: На вулиці помалу прокидалося життя: заревла череда, замекали вівці, заляскали батогами пастухи, заторохтіли потроху вози, заскрипів журавель біля криниці, задимились димарі, почулися пісні (В.Винниченко. Краса і сила). Повтор префікса *за-* в низці дієслів, що розрізняються лексичними значеннями, забезпечує тотожність їх категоріального значення "починальності", сприяючи тим самим єдності текстового ряду, використанню його як засобу когезії.

Аналізується текстоорієнтована актуалізація префіксів і суфіксів у іменникових, прикметникових, дієслівних та прислівникових дериватах. Вона характерна, зокрема для текстів, які репрезентують художню літературу, публіцистику, розмовні жанри, меншою мірою - науковий стиль. У по-

¹ Див.: Земская Е.А. Словообразование и текст// Воросы языкознания. -1990. -№6. -С.21.

етичних текстах прийом повтору спільнозначеннєвих дериваційних елементарних одиниць особливо поширений, при цьому він звичайно забезпечує не тільки єдність текстового ряду, а й певні додаткові конотативно-композиційні внутрішньосмислові зв'язки. Так, актуалізація компонента *пізньо-* в дериваті *пізньоцвіт*, повторюваного за аналогією в оказіональних дериватах *пізньоплин*, *пізньочас*, *пізньодень*, *пізньоряст*, задає наскрізну смислову домінанту: Твій *пізньоплин*, твій *пізньочас*, твій *пізньодень*, твій *пізньоряст*, сльоза в долонях літа. Замкнули в світ, як скрипку нас. На скрипці соло грає вітер. Живи! Моя ти Суламіф, моя тополя і неволя. А я - приручений твій міф, Твій дикий кінь без поля. Тобі все рідне, що земне, А я земне все пережив. Мене у полі жайвір загубив вже після жнив. Твій колосочок упав ниць, А мій - і не зійшов. Я п'ю тебе із тих криниць, Де висохла любов. Твій *пізньоцвіт* ... (Т.Мельничук. Твій *пізньоплин*...). Обрамлення тексту повторюваним дериваційним компонентом у словотвірних структурах композитів служить не тільки досягненню його єдності, а й композиційній завершеності, закінченості, що є однією з ознак тексту.

Іншими способами текстоорієнтованої актуалізації елементарних словотвірних одиниць є зіштовхування антономічних, контрастних словотвірних формантів на тлі спільної твірної основи, семантичне протиставлення спільнокореневих дериватів у межах одного словотвірного значення або словотвірної опозиції для вираження певного ступеня градації.

У другому розділі - "*Похідні слова в організації тексту*" - розглядаються текстотвірчі функції дериватів. Роль похідного слова в процесі породження тексту передовсім проявляється в його призначенні бути засобом текстових номінацій, оскільки будь-який текст являє собою послідовність номінативних знаків. У числі номінативних одиниць, поряд з іншими, необхідно виділяти й похідне слово, дериват. Таке міркування ґрунтується на тому, що непохідне слово, похідне сло-

во, словосполучення і речення - основні номінативні одиниці, будучи різними за об'єктом номінації і за своєю структурою, здійснюють функцію найменування неоднаково. Зберігаючи властивості слова як номінативної одиниці, дериват, на відміну від непохідного слова, подає те, що номінується, розчленовано, завдяки чому у ньому, як і в реченні, виділяється своя тема і рема, свій внутрішній синтаксис.

Залежно від виконуваних у тексті різних функцій, тобто комунікативних завдань, та від типу референції виділяють інтродуктивну, ідентифікуючу, предикатну та вокативну номінації¹.

У зв'язку з тим, що інтродуктивна, або екзистенціальна номінація позначає об'єкт за його належністю до певного, достатньо широкого класу, внутрішнє членування концептуальних аналогів таких об'єктів здебільшого здійснюється за допомогою ономасіологічних категорій на словотвірній основі, адже похідне слово є найбільш природною формою таких номінацій, пор.: Був собі *стрілець* - гарний молодець. Пішов він раз на полювання (Казка).

Ідентифікуюча номінація пов'язана із семантичним звуженням інтродуктивної, або екзистенціальної, номінації і покликана виділити в об'єкті додаткові індивідуалізуючі ознаки. Такій функції відповідає природа похідного слова, оскільки його твірна основа фіксує ономасіологічну ознаку, якою й досягається індивідуалізація, виокремлення об'єкта номінації із класу однотипних. Так, у повісті Леся Мартовича "Забобон" інтродуктивною номінацією головного персонажа Славка виступає індіферентний щодо характерологічних ознак дериват *панич*. Через широту семантичного охоплення ця номінація недостатньо ефектна для цілей ідентифікації, тому автор, в міру розгортання сюжету, ідентифікує свого персонажа се-

¹Див.: Арутюнова Н.Д. Номинация и текст// Языковая номинация: Виды наименований. -М., 1977. -С.304-357.

мантично й прагматично місткою номінацією *безіспитенко*, в якій відбито одну з характеристик панича, що не склав жодного іспита. На тлі широкої мотиваційної бази народжується ідентифікуюча номінація: Він іще поглядав за нею вслід і завидував в душі Кранцьовському, що може обнімати таку любов особу. "Інший, бувши мною, хто знає чи не здобув би собі її любов, але я, б е з і с п и т е н к о, найгірший понад усіх".

Природним і ефективним є використання похідного слова в позиції предикатної та вокативної номінацій, а також у ролі мовленнєвих поширювачів-означень.

Похідному слову властиві такі ознаки, які надають змогу розглядати його як категорію, релевантну з погляду організації семантики тексту. Вони проявляються в особливостях структурування, способі існування й функціонування значення дериватів. Ще Е.Бенвенист аргументовано довів, що імпульс, який спонукав до появи складних імен, треба шукати не в морфології, де він нічим не диктувався, а в синтаксисі, що має потребу в трансформації деяких типових речень в іменні знаки для забезпечення можливості "вживати цілі речення як прикметники або іменники і вводити їх у цій новій якості в інші речення"¹.

Пізніші дослідження показали, що і морфологічно прості деривати є наслідком постійно діючого механізму дериваційної редукації, спрямованого на конденсацію висловлювання без суттєвих втрат інформації, і з погляду семантики акумулюють семантико-синтаксичну структуру відповідних речень або словосполучень². Властивість деривата засобами однієї лексеми виражати інформацію, співмірну з семантикою синтаксичної конструкції, може ставати визначальною в семан-

¹ Бенвенист Э. Общая лингвистика. -М., 1974. -С.240.

² Див.: Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. -К., 1988. -С.133-152.

тичній організації тексту. Семантична компресія дериватів дає змогу оптимально й економно реалізувати комунікативні завдання, усуваючи надлишкову інформацію, яку містить синтаксична конструкція, що є базовою для творення деривата, та уникаючи граматичної громіздкості й синтаксичного ускладнення.

Особливу роль серед похідних слів у процесі породження тексту відіграють синтаксичні деривати - віддієслівні й відприкметникові абстрактні іменники. Вони, крім того, що, як і інші деривати, служать засобом семантичної компресії, оскільки є наслідком згортання дієслівних чи прикметникових пропозицій, уможливають нові семантико-синтаксичні функції класу слів із ознаковими значеннями - бути актантами описуваних подій, пор.: Проте підвищення зарплати - це інфляція, яка вдарить не тільки по працівниках вугледобувної галузі, а й по всьому народу. *Гірники це розуміють.* Але це *розуміння* не поширюється на магазинні ціни, які без підготовки досягнути важко (З газет).

У художній літературі та публіцистиці конструктивність синтаксичних дериватів у семантичній організації тексту стимулює його здатність до експресивізації, створюючи передумови для метафоричного, образного використання таких похідних слів, пор.: Терпи, терпи, - *терпець тебе шліфує, сталить твій дух* - отож терпи, терпи (В.Стус. Терпи, терпи...); Заходить *старість* крадькома - дверима злигоднів докучних (В.Стус. Заходить старість крадькома...).

У третьому розділі - "*Текстотворчі потенції комплексних словотвірних одиниць*" - аналізуються словотвірні пари "твірне - похідне" та словотвірні гнізда в процесі породження тексту.

З погляду закономірностей побудови тексту текстоорієнтованим і текстозумовленим є використання в ньому похідного слова, якому передують твірне, часто в контексті всього мотиваційного судження, наприклад: Уже він веселий і добрий,

так жваво й дотепно розповідає після уроків про своє рибальство та про якогось міфічного *бухгалтера, котрий, працюючи на силікатному заводі, зумів у портфелі наносити собі цегли на цілий будинок!* Не всі вірять в існування того *силікатника*, а Порфира ніби якийсь веселий гедзь укусив: розпалився, пішов комікувати... (О.Гончар. Бригантина). Оскільки в таких випадках дериват як вторинна номінативна одиниця здійснює найменування, спираючись на попереднє твірне слово в складі мотиваційного судження, то словотвірна пара "твірне - похідне" виступає засобом реалізації анафоричних зв'язків у тексті.

У структурі тексту твірне слово може вживатися після похідного. Текстова інверсія дериваційно мотивованого і його твірного призводить не тільки до встановлення катафоричних зв'язків, а й до зміни функціонального навантаження деривата в семантичній організації тексту; основною функцією наступної конструкції з твірним є деталізація, конкретизація, уточнення семантики похідного слова, пор.: Тут вибухнула *Марійка* нараз голосним плачем. *Плакала так гірко, що хлипаючи грижала цілим тілом.* (О.Кобилянська. Земля); -Граба, аби тьи дьидьо у вечір підстриг, бо аді, яке патлате волосе. - *По-парубоцьки, ма?* -А як же. *Та же ти у мене парубок* (В.Стефаник. Мамин синок).

Комплексне використання твірного і похідного у формально-смысловій організації тексту виступає не лише засобом реалізації його зв'язності, часто семантика твірного і, ширше, всього мотиваційного судження є ключем для семантичної ідентифікації деривата, своєрідного "прочитання" його значення. Наприклад: -Ви з цього села? -Тут я прожив усього три роки перед школою. Це був якийсь *шолом'яний* період у моєму житті. -Це від *шолому*? -Так. Правда, тоді говорили -гелма. *Ціле село було заспане німецькими шоломами. З них поїли птицю, вимощували куркам гнізда, збирали з них падалиці, як у кошки, порпали молоду картоплю, Бог його знає,*

що ще робили з ними. Крім того, шоломів вистачало на всі наші замалі й заслабі дитячі голівки. (І.Калинець. Молімося зорям дальнім). Ця функція твірного слова в семантичній структурі тексту чітко простежується, якщо дериваційним корелятом мотивуючого є оказіональне утворення.

Текстоорієнтоване використання деривата в парі з його твірним характерне для різночастиномовних похідних, однак більш властиве різноструктурним прикметниковим утворенням. Структурування семантики відносних прикметників через загальне відношення до чогось уможливує появу ад'єктива практично від будь-якого твірного іменника, проте тільки наявність мотиваційного судження із твірним словом у тому ж тексті забезпечує адекватне сприймання значення деривата і відповідно сегмента тексту.

Крім формально-сислової цілісності, текст характеризується комунікативною цілісністю, яка виявляється в комунікативній наступності між його компонентами, в побудові темо-рематичних ланцюжків. Словотвірні пари "твірне - похідне" використовуються в тексті з метою забезпечення тематизації рематичних компонентів попереднього висловлювання, пор.: Гетьмана не стало!.. Табір *осиротів*. І *сирітство* це відчував тим більше, що воно його на чужині постигло (Б.Лепкий. З-під Полтави до Бендер); Івонікові краялося серце на вид сина, одначе і він *мусив мовчати*. Відчув. *Мовчанка*, завзята, рішуча, глуха *мовчанка* була самотнім способом рятунку (О.Кобилянська. Земля).

Словотвірне гніздо формується парадигматичними відношеннями. Організація комунікативної діяльності, мовлення, тексту ґрунтується на синтагматичних відношеннях, на відношеннях лінійної послідовності. Зазначене протиріччя унеможливує використання словотвірного гнізда як безпосереднього сегмента мовлення, тексту, проте воно може виконувати важливі функції творення й експлікації основних ознак тексту - його зв'язності й цілісності. Цілеспрямовано

введені в структуру тексту деривати зі спільною кореневою морфемою і з різними словотвірними формантами, які конкретизують загальну семантичну ідею відповідно до комунікативних завдань у словотвірно мотивовані значення лексем, забезпечують інтеграцію тексту, об'єднання його частин з метою досягнення цілісності.

Конструктивну роль компонентів словотвірного гнізда в організації тексту унаочнено аналізом текстотворчих функцій кореневоспоріднених похідних у комедії М.Куліша "Мина Мазайло". Засобом інтеграції тексту, що забезпечує його цілісність, стає фрагмент словотвірного гнізда з вихідним словом Україна. Вже перша дія твору відкривається діалогом Рини й Улі, в якому використані похідні *український, по-українському, укрмова*. Задана тема підтримується повторенням похідних, здебільшого означення *український*. Із подальшим розгортанням теми в текст вводяться інші похідні слова з коренем *україн-*, зокрема субстантив *українське* та десубстантив *українець* і вихідне слово *Україна*. Водночас прикметник *український* і прислівник *по-українському* як ознакові слова з виразними текстоорієнтованими функціями повторюються, розширюючи коло означуваних явищ: *українські мрії, українські прізвища, українська книжка, українське слово, українські губи, стан, ноги, український індекс, українські очі, український рот, хліб, українські дурниці, українська культура, український лікнеп, українська грамотність, українська земля, по-українському говорять, звуться, сказати, буде по-українському, означає по-українському, виступати і співати по-українському, по-українському закидати* та ін.

Нагромадження відзначених похідних із коренем *україн-* супроводжується послідовним уведенням у текст нових дериватів відповідно до розгортання основної теми комедії - *українізувати, українка, українізація, українізатор, українізований*.

Корінь україн., повторюваний у низці частовживаних дериватів, виступає наскрізним стрижнем, що пов'язує всі мізансцени. Компоненти словотвірного гнізда у формально-семантичній структурі тексту виконують роль архітектонічного каркасу, забезпечуючи єдність теми.

Частіше компоненти словотвірного гнізда виступають засобом єдності й цілісності мікротексту. Семантико-композиційні відношення похідних слів у таких випадках подібні до тих, якими характеризуються кореневоспоріднені деривати у макротекстах, але вони не пронизують наскрізно текст і своїми структурно-семантичними особливостями можуть не пов'язуватись із загальною темою.

Таким чином, у тексті, що є наслідком послідовного розгортання основної теми, словотвірно споріднені слова використовуються як один із важливих чинників досягнення єдності теми. Компоненти словотвірних гнізд - похідні слова, зберігаючи спільний семантичний код кореневої морфеми, але належачи до різних лексико-граматичних класів, є одним із ефективних засобів вираження структурно-семантичних зв'язків тексту, забезпечення його смислової цілісності.

У четвертому розділі - "Формування конотативного компонента семантики тексту словотвірними засобами" - розглядаються прагматичні аспекти тексту, що пов'язані з його експресивізацією. Словотвірні одиниці відіграють активну роль у творенні конотативного компонента текстової семантики. Відзначаються основні шляхи його формування: системний, або узуальний, оказіональний і функціональний. Перший із них полягає в тому, що в тексті використовується похідне слово, експресивно-емоційно забарвлене як компонент лексичної системи. Так, вжиті в народній пісні деривати *дідуган* і *молоденька* виражають відповідно зневажливо-презирливе або пестливе відношення до позначуваного, яке притаманне їм безвідносно до їх текстової реалізації: Ой, ти

старий *гідуган*, зігнувся, як дуга, а я *молоденька* гуляти раденька.

Другий спосіб формування конотативного компонента семантики тексту пов'язаний із можливостями оказіонального творення слів у мовленні. Народження в тексті похідного слова, що певними властивостями відхиляється від мовної норми відповідно до природи словотвірного оказіоналізму, завжди веде до формування суб'єктивної модальності тексту: *Не гетькали й ганьбісти* сьогодні можуть порятувати Україну (І.Дзюба. Із телепередачі 9.03.1993 р.).

Емоційно-оцінне ставлення до позначуваного може також виражатися завдяки специфіці використання словотвірних одиниць. Носієм мовної експресії у таких текстах є не самі по собі деривати чи інші словотвірні одиниці (хоч конотативно чи стилістично маркований словотвірною структурою компонент семантики може теж мати місце), а передусім особливе контекстне використання словотвірних одиниць, скажімо, шляхом зіштовхування в ньому синонімічних, антонімічних, паронімічних чи омонімічних дериваційних величин, "обігрування" внутрішньої форми похідного слова, цілеспрямованого нагромадження однотипних похідних, текстуально зумовленого використання дериватів із суфіксами суб'єктивної оцінки для формування емоційно-оцінного забарвлення, конотативно протилежного за значенням, тощо. Наприклад: *Палагна* прибігла додому лиха! Добре, що хоч Іван нічого не бачив. Ну і *сусігонько*! Файний, смага б ті втяла! Не мав коли приступитись до неї!.. Ігій на тебе!.. (М.Коцюбинський. Тіні забутих предків).

Експресивний ефект нерідко досягається взаємодією двох або трьох відзначених способів, пор.: Я не належу до осіб *титолованих*, *депутованих*, а тим паче - *кремльованих* (З газет).

На підставі аналізу узуального, оказіонального і функціонального способів створення суб'єктивної модальності

тексту можна стверджувати, що словотвір виконує текстотворчі функції, пов'язані не тільки з реалізацією головних категорій тексту - зв'язності і цілісності, а й із забезпеченням єдності теми і комунікативної прогресії. Різноманітні дериваційні одиниці виявляють високу здатність передавати ставлення до позначуваного, забезпечувати його емоційно-оцінну кваліфікацію, здійснювати стилістичну маркованість, впливаючи тим самим на формування конотативного компонента семантики тексту.

У висновках узагальнено результати проведеного дослідження. Зазначається, що розвиток сучасної лінгвістики характеризується уточненням свого об'єкта дослідження, доповненням структурно-системного аналізу мовних явищ функціональним. У зв'язку з цим зростає вага комунікативного підходу до мови, посилюється увага до неї з погляду її реалізації в мовленні, а об'єктом дослідження частіше стає зв'язний текст. Одним із перспективних аспектів дослідження є з'ясування ролі лінгвальних одиниць і категорій у формально-семантичній організації тексту.

Різноманітні словотвірні одиниці, поряд із іншими мовними засобами, виступають чинником реалізації змістових і формально-структурних категорій тексту. Можливості дериваційних одиниць у текстотворенні зумовлюються їх мовним статусом.

Текстотворчі функції елементарних словотвірних одиниць виявляються у спроможності суфіксів, префіксів, твірних основ бути засобом локальної зв'язності тексту. В окремих випадках повтор твірної основи або компонента композитного утворення може використовуватись для реалізації макротекстових категорій, забезпечення єдності теми, когерентності.

Ширші функції у процесі породження тексту властиві похідному слову. Деривати як номінативні мовні знаки залежно від комунікативного завдання виконують у тексті

інтродуктивну, ідентифікуючу, предикатну, апелятивну або означальну роль. Текстотворчі функції похідного слова виявляються в його здатності до формально-семантичної компресії, що дає змогу оптимально і економно реалізувати комунікативні завдання, уникаючи при цьому надлишкової для даного тексту інформації, семантико-граматичної громіздкості висловлювання.

Текстоорієнтованою є сфера синтаксичної деривації. Поява синтаксичного деривата в тексті зумовлюється комунікативним завданням, пов'язаним із граматичною перекаатегоризацією ознакових значень у предметні, що уможливорює нові семантичні функції предикатних слів - бути актантами описуваних подій.

Якісно інші текстотворчі функції виконує словотвірна пара "твірне - похідне". Дериват у сполученні зі своїм твірним словом виступає в тексті в ролі біконнектора, що реалізує рекурентні анафоричні або катафоричні зв'язки його компонентів. З погляду комунікативного словотвірна пара в тексті виконує функцію комунікативної прогресії, яка виявляється в організації його функціональної перспективи.

Словотвірне гніздо в тексті використовується як один із чинників забезпечення його когерентності, глобальної зв'язності і цілісності. Цілеспрямовано введені в текст спільнокореневі різноформантні деривати, що конкретизують загальну семантичну ідею, носієм якої є коренева морфема, у словотвірно мотивовані значення слів, інтегрують текст, об'єднують його частини у єдине ціле. Компоненти словотвірного гнізда у формально-семантичній структурі тексту виконують роль архітектонічного каркасу, забезпечуючи єдність теми.

Словотвірні одиниці у процесі текстотворення беруть участь у формуванні прагматичної сфери тексту, пов'язаної з вираженням відношення до того, що мовець повідомляє, з оцінкою змісту висловлювання, з творенням суб'єктивної модальності тексту. Виділяються системний, або узувальний,

оказіональний і функціональний способи формування конотативного компонента семантики тексту словотвірними засобами, які можуть взаємодіяти, доповнюючи один одного.

Основні положення дисертації викладено в таких публікаціях:

1. Елементарні словотвірні одиниці в семантичній організації тексту// Вісник Прикарпатського університету: Філологія. - Івано-Франківськ, 1995. -Випуск 1. -С.152-157.
2. Похідне слово в організації семантики тексту// Матеріали Міжнародної наукової конференції "Семантика мови і тексту". -Івано-Франківськ, 1993. -Ч.І. -С.57-59.
3. Словотвірно споріднені слова як засіб єдності художнього тексту (за новелами В.Стефаника)// Стефаниківські читання. -Івано-Франківськ, 1993. -Випуск 2. -С.105-107.
4. Словотвірні одиниці в семантичній структурі тексту// Актуальні проблеми словотвору української мови: Матеріали наукових читань, присвячених пам'яті професора Івана Ковалика. -Тернопіль, 1993. -С.130-133.
5. Комплексні словотвірні одиниці в структурі художнього тексту О.Кобилянської. -Івано-Франківськ, 1993. -С.122-124.
6. Словотвірне гніздо в семантичній структурі художнього тексту// Матеріали наукової конференції "Словотвір як вияв динаміки мови". -Львів, 1994. -Ч.І. -С.66-67.
7. Текстозумовлені функції словотвірних одиниць// Функціональна лінгвістика: Матеріали конференції. -Симферополь, 1994. -Ч.І. -С.27-28.
- 8.Словотвірна крос-референція// Актуальні проблеми українського словотвору: Матеріали III-ix наукових читань, присвячених пам'яті професора Івана Ковалика. -Івано-Франківськ, 1995. -С.49-50.
9. Семантика виокремлених у тексті словотворчих формантів// Матеріали V Міжнародної конференції "Семантика мови і тексту". - Івано-Франківськ, 1996. -Ч.І. -С.50-52.

ANNOTATION

Greshchuk O.B. Word-formation in the process of text generation. Dissertation for the Candidate's degree in philological sciences, speciality 10.02.01 - Ukrainian language, Precarpathian university named after V.Stefanyk, Ivano-Frankivsk, 1996.

The dissertation presents a research of word-formation possibilities in the process of text generation. It is established that word-formation is of great importance in the formal semantic organization of the text, in the realization of its basic properties and categories - coherence, integrity, communicative continuity, in the formation of connotative component of its semantics.

АННОТАЦІЯ

Грещук О.Б. Словообразование в процессе порождения текста. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 - украинский язык, Прикарпатский университет им.В.Стефаника, Ивано-Франковск, 1996.

В диссертации исследуются возможности словообразования в процессе порождения текста. Установлено, что словообразование играет важную роль в формально-семантической организации текста, в реализации его основных свойств и категорий - связности, цельности, коммуникативной прогрессии, в формировании коннотативного компонента семантики текста.

Ключові слова: *словотвірні одиниці, гериват, формант, текст, зв'язність, цілісність тексту, конотація.*

Підписано до друку 12.11.1996 р. Об'єм 1.0. Формат 60x84 1/16.

Друк офсетний. Тир. 100 пр. Зам. 23. Безкоштовно.

Прикарпатський університет, "Глай". Івано-Франківськ, Шевченка, 57

*Видавництво "Плай"
Прикарпатського університету
і.м. В.Стефаніка*

*Віддруковано в друкарні видавництва "Плай"
284000, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57*

438148

438194

AB 36.301